संगीत शुकरंभा

अथवा

शृंगारविभवपूर्वक वैराग्यविजय नाटक.

(आवृत्ती तिसरी)

लेखक

अनंत वामन बरवे.

प्रकाशक

गजानन चिंतामण देव,

बुकसेलर, मुंबई-पुणें.

किंमत आठ आणे.

मुंबईत-"नेटिवओपिनियन" छापखान्यांत छापिलें.

सन १९०९.

विशेष सूचना.

सर्व नाटककार मंडळ्यांस या नाटकाचा प्रयोग करण्यास मोकळीक ठेविली आहे.

प्रस्तावना.

मनोरंजन हा नाटकाचा उद्देश सुप्रसिद्धच आहे; आणि त्यांत अलीकडील संगीताच्या संमेलनानें तो उद्देश चांगलाच साधला जात असतो. तथापि अशी मनोरंजकता त्यांत असूनहि तें विशेष कांहीं बोधपर व्हावें, असा आणखी एक उद्देश त्यांत साधल्यास, हल्ली **स्वीडन** देशांत आहे, असें ह्मणतात, त्याप्रमाणें आपल्याहि देशांतल्या नाटकगृहांवर "केवळ मनोरंजन नव्हे, तर सन्मार्गप्रवर्तन करण्याचेंहि हें स्थान होय," असें प्रतिष्ठित वचन लिहिण्याची सुंदर संधि येईल; तेव्हां असें मनांत आणून त्याप्रकारचा हा एक अल्प यत्न करून पाहिला आहे. यांत गीतनृत्यादि नाट्यगुणांच्या योजनेनें मनोरजकता तर आहेच; तथापि यांतील मूळ कथाभागांतच **शुका**च्या रूपानें मूर्तिमंत आत्मसुख आणि **रंभे**च्या रूपानें मूर्तिमंत विषयसुख ह्यांच्या चढाओढींत शेवटीं आत्मसुखाची योग्यता जास्त आहे असें सिद्ध केलेलें असल्यामुळें, मनुष्याला, केवळ जरी नाहीं पण अवश्य तरी, तें आत्मसुखच स्पृहणीय असावें, आणि त्यानें आपल्या शाश्वत खऱ्या कल्याणाकरितां धर्मनीतिपर राहून अगत्यपूर्वक त्याच सुखाची प्राप्ति करून घ्यावी, असा यापासून एक विशेष [प्रका]रचा बोध वाचकांच्या किंवा प्रेक्षकांच्या अंतःकरणावर ठसेल अशी [उ]मेद आहे.

या नाटकाची मूळ कथा पौराणिक आहे. तथापि निरनिराळ्या ठिकाणीं या कथेचे एकासएक न जुळतें स्वरूप आढळल्यामूळें एकाच विशेष पुराणग्रंथाचा आधार न घेतां नाट्यप्रसंगास साजेल त्या रीतीनें याचें स्वतंत्र संविधानक योजलें आहे; तथापि विचारसरणी मात्र देवी-भागवताच्या प्रथम स्कंधांतील शेवटल्या सहा सात अध्यायांत जें शुकचरित आहे त्याच्या आधारानें ठेविली आहे.

मुंबई,
ता. १८ माहे फेब्रुआरी
सन १९०९ इसवी.

अनंत वामन बरवे.

संगीत शुकरंभा

अथवा

शृंगारविभवपूर्वक वैराग्यविजय नाटक

मंगलाचरण.

(सांब सुराभरणा—या चालीवर.)

श्रीभगवत्-चरणीं ॥ आधीं ॥ अभिवंदन करुनी ॥ अर्पितसें हा नव कुसुमांजलि ॥ भरुनि यथामति कविता-सुमनीं ॥ ध्रु० ॥ ज्याची विभु सत्ता ॥ अघटित ॥ विश्वघटनपटुता ॥ अतुलकी महंता ॥ केवल ॥ अनुभवावगतता ॥ वस्तु-काल-दिक्-अप-रिच्छिन्नाचि ॥ विश्वंभर जो पूर्ण षड्-गुणी ॥ १ ॥ अनागतविधाता ॥ स्वयंभू ॥ स्थिरचर-रवस्तुगता ॥ दुर्जनांसि शास्ता ॥ सज्जन-॥ परि-पालनकर्ता ॥ कर्तुमकर्तुंसमर्थ जो प्रभु ॥ नटतो ॥ सर्ग-स्थिति-संहरणीं ॥ श्री० ॥ २ ॥

(ऐसी होरी खिलाई- ही चाल.)

मंगल स्तवन प्रभूचें ॥ आरंभीं करूं निर्मल वाचें ॥ ध्रु० ॥ यदिच्छेवांचुनि पर्ण न हाले ॥ यत्स

तेनें विश्व नियमिलें ॥ चिन्मयं रूप जयाचें ॥ हृदयस्थानीं ध्याऊं अमुचे ॥ १ ॥ माला काव्य सु कुसुमग्रथिता ॥ अर्पू ही त्या शांत अनंता ॥ अभिवंदन चरणाचें॥ करुनी मागूं शिव सर्वांचें ॥ २ ॥ यानंतर गुरु-माता-पितरां ॥ स्मरुनी तैसा कविजन सारा ॥ अनुशासन शिष्टांचें ॥ घेऊं आशीर्वचन तयांचें ॥ ३ ॥

(दिंडी.)

अखिल विश्वाचा असे सूत्रधार ॥ सगुणनिर्गुण जो मूर्त-निराकार ॥ व्यापुनीयां स्थिरजंगमासि राहे ॥ तयाश्रीशा हें स्वकृतिपुष्प वाहे ॥ १ ॥

सूत्रधार— अहाहा ! भगवच्चिंतनासारखा चित्तास क्षणभर शांतिसुख देणारा सुकर आणि निर्मल असा अन्य व्यापार नाहीं. आह्मा विषयी-जनांच्या मागें इतर प्रापंचिक व्यवसाय अनेक असल्यानें अशाच व्यापारांत नेहमीं काल घालविण्यास आह्माला सांपडत नाहीं. परंतु सर्वसंगपरित्याग करून नेहमीं यांतच दंग असणारे जे महात्मे सत्पुरुष, त्यांची एतद्विषयक सुखस्थिति काय वर्णन करावी !—

(अष्टमूर्ति पर०-ही चाल.)

धन्य धन्य ते योगीजन जे परमात्मीं रमती ॥ त्यांच्या निर्मल चरित-श्रवणें जन हे उद्धरती ॥ धृ० ॥ ~~असुनि संसृतित्यक्त~~ तसे ते महातपोवृत्ति॥ परी आपल्या वैराग्यांतहि भाग्यवंत दिसती ॥

विश्रामति ते स्वस्थ कुठें ही भूशय्येवरती ॥ दिशा वसन, नभ वितान, विधु तो दीप, काय कमती ॥ कांतेसम ती रमवी त्यांना सदां स्वानुभूति ॥ अशा वैभवें निजानंदरत, सदांतृप्त असती ॥ १ ॥

—असो, मला वाटतें, आतां चित्तरंजनाच्या निमित्तानें कां होईना, पण क्षणभर अशाच एखाद्या महात्म्याचें चरित्र गायन केलें, तरी देखील त्यापासून अंतःकरणास जो एक प्रकारचा बोधप्रद सुखानंदानुभव होईल, तो सुद्धां त्या भगवच्चिंतनानंदाहून कमीसा वाटणार नाहीं. (विचार करीत इकडे तिकडे फिरतो.)

नटी—(पुढील पद्य ह्मणत नटी प्रवेश करते.)

(" मनातळमळसी० " ही चाल.)

हेतु हा चित्तीं ॥ कळवित्ये पतिस एकांतीं ॥ करून विनंति ॥ हेतु० ॥ धृ० ॥ दुःसह ऐशा या ऋतुकालीं ॥ तळमळ किती अंगाची झाली ॥ पतिसह वाटतसे जलकेलि करूं सुखदा ती ॥ १ ॥

सूत्रधार—(नटीस पाहून) वाहवा प्रिये, तूं इतक्यांत आलीस, फार चांगलें झालें. तुला आपला एक मनोदय कळविण्यासाठीं मी आतांच तिकडे येणार होतों.

नटी—(लाडानें) पण प्राणनाथ, मी देखील मनांत एक हेतु धरूनच आपणास विनंती करण्यासाठीं अल्यें आहें.

सूत्रधार—हं असें काय ! तर मग अगोदर तुझाच हेतु कळूं दे

नटी—ऐकावें—

(मनमोहन बजावत—ही चाल.)

हा ऋतु ग्रीष्म कीं प्रखर ताप दे भारी ॥ शीतोपचार सुख घेति पहा नरनारी ॥ धृ० ॥ अति उष्ण धूलिमय कसा चालतो वारा ॥ रविकिरण तीव्र भूभाग रुक्ष करि सारा ॥ तळमळे देह बहु सुटति घर्म-जल-धारा ॥ उत्साह अल्पहि न राहि कसा व्यवहारा ॥ घेऊन करीं वाळ्याचें ॥ विंझणे ॥ चर्चून सुवासिक अंगा ॥ चंदनें ॥ टाकून देति जड वस्त्रें ॥ भूषणें ॥ व्यवसाय सोडुनी हीं जनवृंदें सारीं ॥ विहरती उष्ण या काळीं जलमंदीरीं ॥ १ ॥ अति शुभ्र विरल पातळें स्त्रिया नेसूनी ॥ कंचुकी फुलांची सुंदर वार घालूनी ॥ भूषिती उरःस्थल-वेणिं हार-गजऱ्यांनीं ॥ पतिमंना प्रफुल्लित करिति आशा थाटांनी ॥

सूत्रधार—(मध्येंचं) प्रिये, हे तर तूं सध्यांच्या ऋतूचें केवळ शृंगारिक असें नुसतें वर्णनच आरंभिलेआहेस. तुझा यांत हेतु काय आहे तो सांगशील कीं नाहीं ?

नटी—प्राणनाथ,—

—यापरी करुनि शृंगारा ॥ वाटतें ॥ उभयतां

**जाउं गंगेला ॥ वाटतें ॥ मनसोक्त करूं जलके
लि ॥ वाटतें ॥--**

सूत्रधार—छेछेछे, प्रिये, हा तुझा हेतु माझ्या सध्यांच्या मनोदयास अगदींच विपरीत आहे. माझ्या मनांत ह्यावेळीं एखाद्या महात्म्या सत्पुरुषाचें चरित्र गाऊन क्षणभर तज्जन्य पवित्र आणि शांत अशा आनंदाचा अनुभव घ्यावा असें आहे; तेव्हां त्या माझ्या मनोदयास ही तुझी इच्छा किती तरी प्रतिकूल ! छेछे, अगदीं असलें भाषण करूं नकोस.

नटी—पण प्राणनाथ, आपल्या त्याहि मनोदयास मीअनुकूल आहेच. सांगावं आपण कोणत्या महात्म्याचंचरित्र गायन करणार तें, त्यांत देखील आपलं मनोभावानं साह्य करण्यास मी तत्पर आहें. आपण त्या सत्पुरुषाचे गुणानुवाद गायन करीत करीतच गंगेवर जाऊं मग तर झालें नां ? हें पहा प्राणनाथ आजच्या गंगास्नानाचा आग्रह आपल्यास मी केवळ शृंगारिक हेतूनेंच करीत नाहीं, बरं कां ? हा ज्येष्ठ महिना असून आज दहा दिवस गंगोत्सव चालला आहे, याचं आपणास विस्मरण झालं वाटतं ? ऐकलं कां, माझा हेतु पुरविल्यास एकांत एक दोन गोष्टी साधणार आहेत—

**—ही उदासीनता जाय ऋतूद्भव सारी या पर्व
निमित्तें स्नानपुण्य घे पदरीं ॥२॥ हा ऋतु० ॥**

सूत्रधार—शाबास प्रिये शाबास ! यावेळीं तूं मला फार योग्य स्मरण दिलेंस. खरेंच, काय त्या गंगाजळाचें माहात्म्य सांगावें—

(आरती भुवनसुंदरा०—ही चाल.)

खरें सौभाग्य मेदिनीचें ॥ महदैश्वर्य शंकराचें ॥ जणुं त सुसारचि वेदाचें ॥ सुकृत इंद्रादिदेवतांचें ॥ असें प्रतिरूपचि अमृताचें ॥ किती तरि विमल ॥ असें बहु तरल ॥ कांतिनें धवल ॥ मलापह सलिल जान्हवीचें ॥ होय भवमुक्तिप्रद साचें ॥ खरें सौ० ॥ १ ॥

—चल तर प्रिये, तुझ्या हेतुप्रमाणें या दशहरानिमित्त आपण गंगास्नानास जाऊं.

नटी—पण प्राणनाथ, आपल्या मनोदयाप्रमाणं आपण कोण्या माहात्म्याचं चरित्र गायन करण्याचं योजलं आहे, तें नाहीं कळिवलं ?

सूत्रधार—हें बघ—

(साकी.)

अयोनिसंभव जातज्ञानी पुत्र श्री व्यासाचा ॥
मूर्तिमंत जणुं विराग ऐसा श्री शुकयोगींद्राचा ॥
वर्णूं इतिहास ॥ साधन सत्पथगमनास ॥ १ ॥

(जातात.)

अंक पहिला.

प्रवेश १ ला.

(खालीं गंगा प्रवाह वाहत असून अंतरिक्षांत विमानामध्यें बसून येत असलेल्या **अप्सरा** दृष्टीस पडतात.)

सर्वजणी—(मिळून म्हणतात.)—

(उद्यां बघ जाते नृपसिंहास०—ही चाल.)

नमूं तुज गंगे ॥ दर्शनें त्रितापाचि भंगे ॥ धृ० ॥ श्रीपदपंकजमृणालि, विमले ॥ शिवमौलिस्थित मालतिमाले ॥ कुंदेंदुस्फटिकासम धवले ॥ प्रचुरतरंगे ॥ दर्शनें० ॥ १ ॥ वसुंधरास्तनहाराचि गमसी ॥ मोक्षश्रीजयपताक दिससी॥विलासिनीपरि बहुताचि रमसी ॥ सागरसंगे ॥ दर्शनें० ॥ २ ॥ जन्हुकन्यके त्रिलोकगमने ॥ तटस्थवृक्षच्छायावसने ॥ स्वभक्तसंसृतिपाशमोचने ॥ हे शुभ्रांगे ॥ दर्श० ॥ ३ ॥

—हे त्रैलोक्यपावनी जान्हवी, तुला आमचा प्रणाम असो.

मेनका—अहाहा ! या गंगाप्रवाहावरून वाहतआलेला हा शीतल वारा, गडे, कितीतरी सुखकारक वाटतो आहे ! (वायूस संबोधून.)

(बोरे बिभीषण बोलतसें०—ही चाल.)

खचितचि उपकृति बा पवना॥ होते तव ही

दूर जनां ॥ धृ० ॥ चोरुनि परिमळ पुष्पांचा ॥ दोषचि तुज अन्यायाचा ॥ तैसा प्रियाविरहातांचा ॥ प्राणहि घेतां ये साचा ॥ परि गंगेच्या वाहुनियां तूं शीतल अंबुकणा ॥ करविशि दूरस्थां स्नाना ॥ खचि० ॥ १ ॥

उर्वशी——सखे रोहिणी, हा चमत्कार पाहिलास का——

(वीराभ्रमरा जन्मुनि० ही चाल.)

स्वच्छ स्फटिका परी येत हा प्रवाह गगनांतुनी ॥ पाहुनी वाटतसे मन्मनीं ॥ धृ० ॥ भूलोकींचा जन बुडतो हा भवार्णवीं पाहुनी ॥ तयांचा आर्तस्वर ऐकुनी ॥ तेव्हां त्यांच्या रक्षणकामीं सिद्धचि मग होउनी ॥ असें जणुं करी गमे स्वर्धुनी ॥ उत्तरीय निजवस्त्राचा कीं पदर काय सोडुनी ॥ दिला हा दिसतो मज लागुनी ॥ १ ॥

रंभा——अग, गंगास्नानासाठीं जमलेला हा असंख्य नरनारींचा समुदाय पाहून या ठिकाणीं एक मौज दिसत आहे, ती आली का तुझ्या लक्षांत ? पहा——

(साकी.)

गंगातीरीं धर्म काम जणुं युद्ध खेळती गमतें ॥ तरंग चंचल, नवयुवतींचे कटाक्ष, शस्त्रांसम ते ॥ होती दोघांला ॥ साधन विचित्र युद्धाला ॥ १ ॥

उर्वशी——सख्यांनों, मला वाटतं आपण या समुदायापासून दूर

एकांत स्थळ पाहून तिथें स्नानाला उतरूं. ह्मणजे त्या ठिकाणीं आपणाला मनाप्रमाणें यथेच्छ जलक्रीडा करावयास सांपडेल.

सर्वजणी— खरंच, जाऊं द्या आपलं विमान तिकडे.

(विमान हळु हळु खालीं उतरतें.)

मेनका—गडे रंभे हे बघ—

(सोच समजय नादान०--ही चाल.)

नवल मनीं वाटतें ॥ पाहुनियांकीं श्री गंगेतें ॥ धृ० ॥ उदकापासुनी कमल निपजतें ॥ कमला पासुनि कधिं नच जल तें ॥ नवल म० ॥ परि एथें बघ हें गंगाजल ॥ अच्युतपदकमलांतुनि येतें ॥ १ ॥—

उर्वशी—अग आणखी एक असंच नवल नाहीं तुझ्या ध्यानांत आलं. हें पहा—

(स्फटिकाचे हे पदपथ०–ही चाल)

उष्णानें जल शोषत असतें ॥कधींहि न शोषी जलाचि जलातें ॥ परि एथें हें बघ गंगाजल ॥ शोषितसे कीं भवसिंधूतें ॥ २ ॥

रंभा—मला वाटतं आपलं विमान इथेंच स्थिर करून आपण खालीं उतरूं. कारण—

(दिंडी.)

वृक्षपंक्ति प्रोत्तुंग उभयतीरीं ॥ असुनि निर्मल नच निम्न येथ वारी ॥ पुलिन रम्यहि एकांत अशा जागीं ॥ जलक्रीडा करुं चला मनाजोगी ॥ १ ॥

मेनका—वाहवा रंभे, तूं हें फारच उत्तम क्रीडास्थळ शोधून काढलेंस—

(साकी)

रम्य आणि एकांत स्थल हें जलमंदिरचि भासे ॥
सभोंवतीं हा तरुगण परिजन सेवे सिद्ध उभासे ॥
वसनें त्यापाशीं ॥ ठेवुनि जाऊं स्नानासी ॥ १ ॥

(आंगावरील वस्त्रें काढीत काढीत निघून जातात.)

प्रवेश २ रा.

(स्थळ—तेंच.)

शुक—(घाईनें प्रवेश करून) हंः, काय सांगावें !—

(साकी.)

महर्षि कृष्ण द्वैपायन जे प्रसिद्ध वेदव्यास ॥वेदां-
ताचे वेत्ते कर्ते पुत्रमोह हा त्यांस ॥ महदाश्चर्य
असे ॥ दुस्तर माया भासतसे ॥ १ ॥

—त्यांचा मला कोण आग्रह, कीं दारपरिग्रह करून आतां मी संसारी व्हावें. पण काय त्या संसारांत सुख आहे ! अहो—

(जानत प्रीत रीत रघुराई०—ही चाल.)

तें सुख नाहीं कांहीं संसारीं ॥ अविनाशी, जन
ज्याशीं अभिलाषी, सर्वदुःखपरिहारी ॥ धृ० ॥
आधि-व्याधि मना-शरिरातें ॥ नित्य पीडिती
भारी ॥ आत्मसुख स्वरुपाची विस्मृति, वाढतसे
स्त्रीसुतपरिवारीं ॥ तें सुख० ॥ १ ॥

—तेव्हां संसार संबंधीं अशी वस्तुस्थिति माहीत असल्यावर त्याविषयीं कोण आसक्तचित्त राहील बरें ?—

(उद्धवा शांतवन०–ही चाल.)

संसार दुःखमय असतां ॥ सेविल त्या कोण ज्ञाता ॥ धृ०॥ मनुजता दुर्लभ प्रामा ॥ व्यर्थाचे हो विषयासक्ता ॥ या घोर अर्णवीं शिरतां ॥ वळि जन्म-मरण-आवर्ता ॥ मन पूर्ण मुमुक्षू बनतां ॥ तुच्छाचे कीं त्या भववार्ता ॥ येऊनि श्रेष्ठ नर जन्मीं ॥ होऊनि शास्त्रवित् ज्ञानी ॥ सोडूनि मोक्ष-पथ मानी ॥ भवरोगीं जो सुख चित्ता ॥ त्या मूढ नराहुनि वाटे ॥ मजला ती श्रेष्ठचि पशुता ॥ १ ॥

—मनुष्यास हा देहसंबध आहे तों पर्यंत त्याचे मागचा संसारबंध सुटावयाचा नाहीं असें ह्मणतात. त्याप्रमाणें मला संसारस्थिति यावयाचीच असेल, तर ती मग अशी येईना—

(कितिरे निष्ठुर तूं अससी रामा०–ही चाल.)

सुखशांतिच मज बहु आवडत ॥ मला कलत्र असो ते ॥ दोघे सुत सत्य मनः संयम ते ॥ होउत कीं गमतें ॥ कन्या तैशी धन्य एक ती भूतदया व्हावी ॥१॥ संसारस्थिति मजला हीच असावी॥ याहुनि अन्य नसावी ॥ धृ० ॥

—पण माझी ही निरुपाधिक संसारस्थिति त्यांना कोठें मान्य आहे. असो, इच्छा त्यांचीं. आपण तर आतां आपल्या निश्चयाप्रमाणें सत्वर

मार्गास लागावें. एथें फार वेळ राहिल्यास त्यांची स्वारी मला शो
ह्याहि ठिकाणीयेईल. चला तर—

(पिलु; धुमाळी.)

**ब्रह्मपदीं सुविलीन ॥ होउं मन ॥ धृ० ॥ अनु-
भवतां तो सुखानंद कीं, ॥ संसृति संस्मृति
होई पुन्हा अपणास कदापि न ॥ १ ॥ त्या आ-
नदंजलांत बुडे मग ॥ इंद्रियवृत्ति समस्त कदां
पुनरुत्थित होति न ॥ ब्रह्म० ॥ २ ॥**

(जातो.)

प्रवेश ३ रा.

(**स्थळ**—तेंच; पात्रें—स्नानें अटोपून वस्त्रांतरें करीत असले
अप्सरा पुनः दृष्टीस पडतात.)

उर्वशी—गडे रंभे, तूं क्षणभर तशीच ओलेती उभी र
कारण ह्यावेळी तुझी सौंर्यदशोभा कांहीं विशेष खुलत आहे.

(श्लोक.)

**सखि, धरुनि पहा तूं मुक्त केश स्वमुष्टी ॥ उभि
मुरडुनि किंचित् पाहसी वक्रदृष्टी ॥ तव अवयव
सारे स्पष्टवी आर्द्र वस्त्र ॥ दिससि उपशिलेंसें
कामदेवें स्वशस्त्र ॥ १ ॥**

मेनका—खरंच रंभे, तुझ्या या यौवनोद्भवसूचक शरीरकांतील
कोणाची दृष्ट देखील लागेल. या कारितां जरा त्या वृक्षाचे आ
री उभी रहा.

रंभा—पुरे पुरे स्तुतिपाठ बरं का मेनकाबाई ! (दचकल्यासारखें करून) पण हे ग काय ? आतां इथून कोणी धांवत गेल्याचा भास झाला.

मेनका—अग हो ह्मणूनच तुला एकीकडे होण्यास सांगितलं, या शेजारच्या तपोवनांतील तो पहा कोणी ऋषिपुत्र धांवत चालला आहे. तो पाहिलास का ? वय लहानच आहे, तेजस्वी दिसतो आहे पहा.

उर्वशी—अग यांत नवल नाहीं—

(अंजनीगीत.)

पुण्यशीलता सात्विकवृत्ति ॥ ब्रह्मज्ञानी सहजस्फूर्ति ॥ स्वयंप्रकाशित तेणें कांती ॥ असते या मुनिची ॥ १ ॥

रंभा—गडे पण आणखीं ह्या बाजूनें हें ग कोण बरं येत आहे. मला वाटते, पुढें धांवत गेलेल्या त्या ऋषिपुत्राचा हा पिता किंवा गुरु आसावा. विचारा चालतां चालतां किती थकला आहे पहा

(दिंडी.)

बहुतकष्टें पद एक एक टाकी ॥ करें कंपित हळु हळू यष्टि टेकी ॥ आर्द्र घर्मानें श्रमी फार झाला ॥ कोण न कळे तापसी वृद्ध आला ॥ १ ॥

मेनका—(निरखून पाहून) अग तूं यांना ओळखलं नाहींस वाटतें. हे पराशरसुत कृष्णद्वैपायन श्रीवेद व्यास येत आहेत, समजलीस. यांची महामान्यता काय सांगावी—

(पृथ्वीवृत्त.)

चतुर्मुख नसून हे असति कीं विधाते दुजे ॥
चतुर्भुज न हे परी हरिच सागरीं जो निजे ॥
त्रिनेत्र नसती खरे परि शिवा अशी योग्यता ॥
प्रसिद्ध भुवनत्रयीं ह्मणुनि या जगद्वंद्यता ॥ १ ॥

रंभा — तर मग आतां आपण अशा वेषानें ह्यांच्या दृष्टीस पडणें योग्यनाहीं. चला, त्या वृक्षवाटिकेमध्यें त्यांच्या दृष्टीआड होऊं.

(जातात.)

प्रवेश ४ था.

व्यासऋषि—(मागे वर्णन केल्याप्रमाणें येतात.)—

(पांडुनृपति जन०—ही चाल.)

*येइं येइं शुक कुमारा ॥ थांब फिरे माघारा ॥
जाउं नको कांतारा ॥ तप करावया ॥ १ ॥

---

*वरील अर्थाचेंच पण दुसऱ्या वृत्तांत पुढील पद्य जास्त करून घातलें आहे.

(जो जो जो जो रे—ही चाल.)

येरे ये बाळा ॥ थांब जरा ॥ ऐके फिर माघारा ॥ सोडुनियां तातें ॥ कांतारा ॥ जाउं नको सुकुमारा ॥ धृ० ॥ दुष्कर बाळपणीं ॥ तपकर्म ॥ अतृप्त इंद्रियधर्म ॥ विषया वांछीती ॥ ते परम ॥ एके कथितों वर्म ॥ १ ॥ ह्मणून गार्हस्थ्या ॥ स्वीकारीं ॥ तदुक्त कर्में करीं ॥ होशिल मोक्षाचा ॥ अधिकारी ॥ माझें वच चधारीं ॥ २ ॥

कठिण तपःकर्म महा ॥ या वयांत तुजसि पहा ॥
इंद्रियगण तृप्त न हा ॥ विषयचिंतनीं ॥ २ ॥
पूर्ववयीं चंचल मन ॥ स्वाभाविक असत जाण॥
शक्य न तें तपश्चरण ॥ होय त्यामुळें ॥ ३ ॥
पूर्वाश्रम करुनि सांग ॥ नंतर तपःसौख्य भोग ॥
सर्वसंगपरित्याग ॥ होय उक्त तो ॥ ४ ॥ ह्मणुनि
होइं संसारीं ॥ वच माझें अवधारीं ॥ होशिल
मग अधिकारी ॥ ब्रह्मपदाला ॥ ५ ॥—

—(सभोंवतीं पाहून)—अरे पण, मी हें आतां कोणाशीं बोलतों आहें. मला येथें आतां उत्तर कोण देणार !—

*—गेला गेलाचि दूर ॥ माझा तो शुककुमार ॥
वाहवील अश्रुपूर ॥ शोकवेग हा ॥ ६ ॥ अश्रुपूर्ण
नेत्र ह्मणुन ॥ चालतां पदस्खलन ॥ स्पष्ट तसा
शब्द ये न ॥ कंठ दाटला ॥ ७ ॥ आश्रम तो शून्य
आतां ॥ तपोवनीं उदासता ॥ भासवील मम
चित्तां ॥ पुत्रविरह हा ॥ ८ ॥

—(डोळे पुसून)—हे गगनचुंबित वृक्षांनो, माझा शुक तुह्मांला कोठें दिसतो आहे काय ? सांगा बरें. काय ? तुम्ही मला उत्तर देत नाहीं ? इतकेंच नव्हे, तर उलटें या आपल्या विकसित पुष्पांच्या

*—गेला गेला तो ॥ अतिदूर ॥ शुक माझा सुकुमार ॥ नयनीं लोटति हे जलपूर ॥ दाटे कंठहि फार ॥ येरे ये बाळा ॥ ३ ॥

मिषानें मला पुत्रविरहदुःखितास पाहून हंसतां आहां काय ? थांबा, तुमच्या या औद्धत्याबद्दल योग्य शासन ह्मणून हा निदाघकाल तुह्मांस लौकरच पुष्पपर्णविहीन असें अगदीं शुष्क करून टाकील, समजलां ! पण असा मी यानां कां बरें उपहासास्पद वाटतों ?—

(दैवयोग दुर्विपाक०—ही चाल.)

श्री शिववरदानलब्ध पुत्र शुक मला॥वृद्धपणीं एकुलता एक जाहला ॥ पाहुनि कृतकृत्य त्यास हेत वाटला ॥ दारपरिग्रह करुनी वाढवी कुला ॥ परि विरक्त होउनि तो जाइ तपाला ॥ कां मग उपहासपात्र मानिती मला ॥ १ ॥

(पडद्यांत शब्द होतो.)

(अंजनीगीत.)

" अहा केवढें हें आश्चर्य ॥ निवृत्तिमार्गाचे आचार्य ॥ श्री.मद्व्यास ते मुनिवर्य ॥ मायावश झाले ॥ १ ॥ "

व्यास०—(नीट ऐकून)—काय, ह्या कोणी देवकन्या मलाच लक्षून असें आश्चर्य करीत निघून गेल्या ! (विचार करून) अथवा त्यांचें बोलणें यथार्थच आहे, कारण—

(साकी.)

दुस्तर मायासिंधुपतित जन यांचें हो उद्धरण ॥ ह्मणूनि रचिलीं शास्त्रें मी परि त्या मायेला शरण॥ सांप्रत मीच पहा ॥ झालों कैसा मूढ महा ॥ १ ॥

--इतरांनीं उपहास करण्यासारखेंच माझें ह्या वेळीं वर्तन झालें खरें.—

(दिंडी.)

***पुत्रमोहें उद्भवे भ्रांति चित्तीं ॥ विलय पावे त्यामुळें मनःशांती ॥ सुखस्थितिचा तो आत्मबोध गेला ॥ होय कारण हें महत् प्रमादाला ॥ १ ॥**

(एक शिष्य येतो.)

शिष्य-गुरुवर्य ?

व्यास—बाळा जैमिनी, तुमचा सहाध्यायी शुक, शेवटीं माझें न ऐकतां तपाला निघून गेला !

शिष्य—महाराज, आश्रमामध्यें नारदऋषि आले असून आपल्यास भेटावें असा त्यांचा हेतु आहे.

व्यास—वः, अशावेळीं त्यांच्या सारख्या आप्त पुरुषांचें दर्शन इष्टच आहे. —

---

*वरील पद्याच्या अर्थाचेंच पण निराळ्या चालीवर आणखी एक पद्य पुढें दिलें आहे—

(खंजरे खंजरे, बेदाद हूवे०—ही चाल गझाल.)

केवढा केवढा प्रमाद झाला ॥ अहा हा ॥ प्रमाद ॥ धृ० ॥ पुत्रमोहें भ्रमलो मी ॥ तेणें केला आत्मज्ञानास्थातिचा हा ॥ प्रबोध गेला ॥ केवढा केवढा प्रमाद झाला ॥ १ ॥

(हरिणीवृत्त.)

+व्यसनसमयीं किंवा कांहीं महत्सुख लाभतां ॥
सुहृद अथवा प्राप्तप्रेमें अगत्याचि भेटतां ॥ व्य-
सन तरि तें झालें कांहीं सुवाह्य गमे असें ॥
द्विगुणित तसा सौख्यानंद प्रतीतिस येतसे ॥ १ ॥

—चला तर. (जातात—पडदा पडतो.)

अंक दुसरा.

प्रवेश १ ला.

(स्थळ **व्यास** ऋषींचा आश्रम.—पात्रें; **वैशंपायन जैमिनी** हे दोघे शिष्य येतात.)

वैशंपायन—जैमिनी. तूं कांहीं म्हण; परंतु शुकाची योग्यता खचित विशेष दिसते यांत संशय नाहीं. या तपोवनांतील तपःस्वाध्यायनिरत असे महान् महान् अनेक ऋषि आपल्या या आश्रमांत गुरूंकडे नेहमीं येतात ते मी पाहतों, परंतु अशा अल्पवयांत याच्या सारखी कडकडीत संसारविरक्ति आणि त्यामुळें स्वाभाविक निस्पृहता आपल्याला तर कोणांतच आढळली नाहीं.

+वरील अर्थाचेंच पण वेगळ्या चालीवर पुढील एक पद्य जास्त घातलें आहे.
(निजरूपी जगदाकृतिभासा,—ही चाल.)

सुखसमयीं अथवा दुःखान्तीं ॥ प्रियजन ते जरी येउनि भेटती ॥ सुखानुभव तरी द्विगुणित येई ॥ दुःख उणें कीं वाटे होई ॥ सुख० ॥ १ ॥

जैमिनी—त्याला पाहिजे तरमोठा निस्पृह असें मी ह्मणेन; पण त्याच्या त्या विरक्तपणाची कांहीं मी इतक्यांच प्रशंसा करणार नाहीं. हें बघ वैशंपायना, अरे अशा तपोवनांत, केव्हांहि किंचित् सुद्धां अनुराग उत्पन्न होणार नाहीं अशाच पदार्थांनीं पूर्ण असलेल्या या आश्रमामध्यें, आणि गुरु व्यासासारख्यांच्या पुत्राचे ठिकाणीं असें कांहीं स्वाभाविक वैराग्य आढळणें यांत नवल नाहीं. पण आतांच गुरूपाशीं नारद ऋषि सांगून गेले आहेत. त्याप्रमाणें इंद्राकडून रंभा जाऊन त्याच्या वैराग्याचीं जेव्हां परीक्षा होईल, तेव्हां जर तो आपल्या या विरक्तवृत्तीपासून किंचित्‌हि ढळला नाहीं, तर मात्र मी त्याला खरा वैराग्यशाली ह्मणेन. असें पहा—

(श्लोक.)

जों संमोहक वस्तुदर्शन कधीं नाहींचतें जाहलें॥ किंवा अल्पवयें न चित्त विषयीं प्रक्षुब्धता पावलें॥ तोंपर्यंत विरक्त रक्त ह्मणणें विश्वास्य व्हावें कसें॥ कोणातें न परीक्षितां भरंवसा त्याचा कसा येतसे ॥ १ ॥

—आणि बाबा, अशा गोष्टींत परीक्षेची वेळ आली म्हणजे विश्वामित्र, पराशर, फार काय सांगूं, आपले प्रत्यक्ष व्यास गुरु यांच्या सारख्या वृद्ध वृद्ध गुरुजनांचीहि त्रेधा उडालेली आहे, तेथें मग शुकासारख्या तरुण मुलाची कथा काय !

वैशंपायन—(धिःकारपूर्वक)—अं:, जैमिनी हें तुला माहीत आहे ? अरे—

(श्लोक.)

अत्यल्प कुंभीं जल राहताहे ॥ परंतु कुंभोद्भव-कीर्ति पाहे ॥ शोषीतसे सागर तो अशेष ॥ पित्याहुनी पुत्र कधीं विशेष ॥ १ ॥

—आणि अशा त्या अलौकिक पुत्रांतच मी त्या शुकाची, त्याच्या त्या अपूर्व धारणाशक्तीवरून आणि असाधारण निस्पृहतेवरून, गणना करतों.

जैमिनी—तो निस्पृह मात्र मोठा यांत संशय नाहीं! आतां वेदाध्ययन पूर्ण झालें आहे, तेव्हां गृहस्थाश्रम धारण करावा ह्मणून गुरु त्याला उपदेश करीत असतां, संसारांत पडल्यानें मोक्षप्राप्तीस अशीं विघ्नें येतात, तशीं विघ्नें येतात वगैरे तो जेव्हां अनेक प्रकारें संसार-स्थितीवर एकदेशीय दोषारोप करूं लागला तेव्हां गुरूंनीं त्याला राजर्षि जनक राजाचें उदाहरण दिलें, व—

(श्लोक.)

ठेवून सर्वत्र समानबुद्धि ॥ निष्काम्य कर्मे करि चित्तशुद्धि ॥ शांतस्वभावें विचरे जगांत ॥ कांहीं नसे बाधक संस्रतींत ॥ १ ॥

—अशा प्रकारें संसारांत राहूनही आत्मास्थितीचें विस्मरण होत नाहीं असें त्यास दाखविलें. त्यावेळीं त्यानें गुरुच्या ह्या सांगण्याचा केवळ धिःकार करून त्या सुप्रसिद्ध विदेही जनकराजाला तर एकदम ढोंगीच ठरविलें! तो गुरूंना विचारूं लागला कीं—

(ओव्या.)

माता कन्या तशी भार्या॥भगिनी आणि कुलटा अनार्या ॥ आशा ज्या विविध स्त्रिया ॥ त्या तो मानी समान कीं ? ॥ १ ॥ शत्रु मित्र आणि चोर ॥ तापसी तसे आप्त प्रियकर ॥ पुत्र बंधु यांना तो नृपवर॥ समदृष्टीच लेखी कीं ॥२॥ सुख दुःख आणि शीतोष्ण ॥ क्षुधा तृषा तैसी जाण ॥ हीं द्वंद्वं समसमान ॥ लेखीत तो आहे कीं ? ॥३॥ कटु आणि आम्ल तिक्त॥मधुर तैसें लवण युक्त ॥ यांना काय तो नृपनाथ ॥ एकरुचि मानीकी ॥४॥

—या प्रमाणें एकेक शंका घेऊन मग काय ह्मणतो—

ऐसी अभिन्नता असलियावरी ॥ मग तो राज्य संसार काय करी ॥ भुक्त असून मुक्त संसारी ॥ हें तों अवघे ढोंग कीं ! ॥ ५ ॥

—आहे कीं नाहीं, त्याच्या वयोनुभवाला अगदीं अपूर्व अशी निस्पृहता ही !

वैशंपायन—जाऊं दे. आपणास हा वाद कशाला पाहिजे. तूर्त आपल्याला त्याचा सहवास मात्र अंतरला हे चांगलें झालें नाहीं. आणखी कांहीं दिवस तो आपल्या सहाध्यायी मंडळींत असता ह्मणजे बरें होतें. त्याच्या तीव्रबुद्धीमुळें ईर्षेनें आपलेंही अध्ययन खचित लौकर झालें असतें—

जैमिनी—आणि गुरूंचेंहि मन हल्लींसारखें त्याच्या विरहव्यथेनें स्वस्थ न होतें. आपल्याला संसारांतच घालण्याचा त्यांचा आग्रह पाहून शुक जेव्हां धनुष्यापासून सुटलेल्या तीराप्रमाणें तडक चालता झाला. तेव्हां तर गुरूंची काय अवस्था झाली होती ती तुला माहीत आहेच. त्याचवेळीं नारदऋषि आले आणि त्यांनी चार समाधानाच्या गोष्टी सांगितल्या ह्मणून बरें झालें.

वैशंपायन—बरें चला. मला वाटतें, गुरूंचें नित्यकर्म आटोपलें असेल. याकरितां होमशाळेंत जाऊन पुढच्या अनुवाकांची संथा घेऊं, चला. (जातात.)

प्रवेश २ रा.

(**स्थळ,** इंद्रलोक—एक दासी येते.)

दासी—(पडद्याकडे पाहून)—कायग संचारिके, इतक्या लगबगां कोणीकडे चाललीस ? (ऐकलेंसें करून,) काय म्हटलंस ? बाईसाहेबांची स्वारी इकडे नंदवनांत आली असून इंद्रमहाराजांना यावयास उशीर कां लागला हें पाहण्यासाठीं तुला त्यांनीं पाठिवलं आहे ? तर मग आपल्यालाही इथं कुठें जवळच असलं पाहिजे, कारण आपली केव्हां गरज लागेल याचा नेम नाहीं. (जाते.)

प्रवेश ३ रा.

स्थळ, नंदनवन—पात्रें **शची** व तिची दासी.)

शची—अग स्वारी कांही अजून आली नाहीं. तेव्हां ती येईपर्यंत

चल आपण त्या कारंजाकडे जाऊन क्षणभर तेथील हंसपक्ष्यांच्या क्रीडा पाहात उभ्या राहूं.

दासी—खरंच, मी देखील आपणास तेंच सुचविणार होतें. चलावं असं इकडून यावं.

(कारंजाकडे जातात—इतक्यांत इकडे इंद्र येतो.)

इंद्र—(शचीकडे पाहात आपल्याशीं)—

(साकी.)

सुगंधशीतल मंद मंद या नंदनवनस्थ वातें ॥
निवारिल हत्ताप इतर परि उद्भविले नविनातें ॥
परंतु शांति तया ॥ प्रिया मम सिद्ध इथें याया॥१॥

—आणि अशा प्रकारच्या तापाची शांती इकडूनच व्हावयाची. कारण—

(ब्राह्मण कन्या नव्हे—ही चाल.)

स्त्रीरूपी हें सरोवरचि कीं त्यासाठीं निर्मिलें ॥
असति जे तप्त मन्मथानलें ॥ भरलें आहे पूर्ण
खरें हें लावण्याच्या जलें ॥ त्यांत मुख कमला-
परि शोभलें ॥ त्या कमलाचे मृणाल जणुं कीं बा-
हुद्वय जाहले ॥ नेत्र ते मीनापरि राहिले ॥ शिरः-
पुष्पसमुदाय रूप या शोभत शैवालें ॥ स्तनद्वय
चक्रवाक भासले ॥ शोभविती कटिपश्चाद्भागा
नितंब ते रेखले ॥ शिलातल तटस्थ जणुं जाहले ॥

विचित्र परि अतिरम्य सरोवर धात्यानें निर्मिलें॥
धन्य ते ज्यांना हें लाधलें ॥ १ ॥

शची—(दासीस) अग इथेंहि उभं राहून मेला कंटाळाच आला. या करितां चल आपण जाऊन त्या पारिजातकाचीं फुलें वेंचूं. (तसें करतात.)

इंद्र—(आपल्याशीं) अरे, हिनं कांहीं आपल्याला अजून पाहिलं नाहीं. तेव्हां आपणहि असेंच पुढें न जातां विनोदार्थ त्याच पारिजाताच्या आड उभें राहवें व कांहीं तरी मौजेनेंच तिच्या दृष्टीस पडावें, हें बरें. (तसें करतो.)

दासी—बाईसाहेब, आपण या फुलं वेंचण्याच्या श्रमानं फार थकलां आहां. या करितां ह्या शिलातलावर थोडी विश्रांति घ्यावी. (शची त्याप्रमाणें करते, व दासी तिला वारा घालीत मागें उभी राहते.)

इंद्र—(आपल्याशीं) मला वाटतें पुढें होण्यास ही संधी बरी आहे. (हळूच दासीच्या हातचा पंखा घेऊन तिला मुकाट्यानें जाण्यास सांगतो व आपण वारा घालतां घालतां हातरुमालानें शचीच्या मुखावरील घाम पुसूं लागतो. दासी जाते.)

शची—(दासीच आहे अशासमजूतीनें झिडकारून) हंः कोण ग मेली चावट आहे. नुसता वारा घालायचा तो —(मागें पाहून) आपली का स्वारी ? मग ठीकच. (उठते)

इंद्र—

(जमका अजब तडा०—ही चाल.)

सखि पुरे पुरे उपचार ॥ पावलों सकल सत्कार

॥ ध्रु० ॥ सुप्रसन्न तव दृष्टिच ही गे झाली वंदन-
माला ॥ हास्य सुमनसें सधर्म कुचयुग अर्घ्यांचि
देती मजला ॥ सखि पुरे० ॥ १ ॥

——प्रिये, काय चमत्कार आहे, पहा——

(गड्यांनो कृष्णा ग०—ही चाल.)

सुंदर पदार्थसहवासें ॥ सकलां सुंदरता भासे
॥ ध्रु० ॥ या तव सुंदर वदनावरतीं ॥ घर्मांबिंदु जे
प्रस्फुट दिसती ॥ हिमकणविलिखित जणुं ते गम-
ती ॥ पत्रलखना ऐसे ॥ प्रिय ग ॥ सकलां० ॥ १ ॥

——असें आहे तरी आपण ते पुसूनच काढूं.) तसें करतों.

शची——(झिडकारून) पुरे पुरे ! ही कशाची संपादणी चालली आहे ती मी समजलें बरं का. आपल्याला इतका वेळ यायला लागायचा होता, तर मग दुसऱ्याला इथं येऊन तिष्ठत बसायला कां सांगावं ? (रागाचा किंचित् आविर्भाव दाखविते.)

इंद्र——वाहवा !——

(साकी.)

वरचेवरि मुरडुनी सांवरिशि पदर करानें सखये ॥
पुष्पगुच्छसम कुचास तेणें स्फुट-अस्फुटता तव
ये ॥ वाटे कीं वल्ली ॥ पवनें कंपित जणुं केली ॥ १ ॥

——अरे वः, रागहि आला वाटतें !

शची——मला आधीं उशीर लागण्याचं कारण सांगितलं पाहिजे.

इंद्र——एवढंच ना. हें पहा, नारद ऋषींची स्वारी ह्यावेळीं अकस्मात् आल्यानें मला इकडे येण्यास सहजच थोडा उशीर लागला.

विचित्र परि अतिरम्य सरोवर धात्यानें निर्मिलें॥
धन्य ते ज्यांना हें लाधलें ॥ १ ॥

शची—(दासीस) अग इथंहि उभं राहून मेला कंटाळाच आला. या करितां चल आपण जाऊन त्या पारिजातकाचीं फुलें वेंचूं. (तसें करतात.)

इंद्र—(आपल्याशीं) अरे, हिनं कांहीं आपल्याला अजून पाहिलं नाहीं. तेव्हां आपणहि असेंच पुढें न जातां विनोदार्थ त्याच पारिजाताच्या आड उभें राहवें व कांहीं तरी योजनेनेंच तिच्या दृष्टीस पडावें, हें बरें. (तसें करतो.)

दासी—बाईसाहेब, आपण या फुलं वेंचण्याच्या श्रमानं फार थकलां आहां. या करितां ह्या शिलातलावर थोडी विश्रांति घ्यावी. (शची त्याप्रमाणें करते, व दासी तिला वारा घालीत मागें उभी राहते.)

इंद्र—(आपल्याशीं) मला वाटतें पुढें होण्यास ही संधी बरी आहे. (हळूच दासीच्या हातचा पंखा घेऊन तिला मुकाट्यानें जाण्यास सांगतो व आपण वारा घालतां घालतां हातरुमालानें शचीच्या मुखावरील घाम पुसूं लागतो. दासी जाते.)

शची—(दासीच आहे अशासमजूतीनें झिडकारून) हंः! कोण ग मेली चावट आहे. नुसता वारा घालायचा तो —(मागें पाहून) आपली का स्वारी ? मग ठीकच. (उठतें)

इंद्र—

(जमका अजब तडा०—ही चाल.)

सखि पुरे पुरे उपचार ॥ पावलों सकल सत्कार

॥ ध्रु० ॥ सुप्रसन्न तव दृष्टिच ही गे झाली वंदन-
माला ॥ हास्य सुमनसें सधर्म कुचयुग अर्घ्याचि
देती मजला ॥ सखि पुरे० ॥ १ ॥

—प्रिये, काय चमत्कार आहे, पहा—

(गड्यांनो कृष्णा ग०—ही चाल.)

सुंदर पदार्थसहवासें ॥ सकलां सुंदरता भासे
॥ ध्रु० ॥ या तव सुंदर वदनावरतीं ॥ घर्मबिंदु जे
प्रस्फुट दिसती ॥ हिमकणविलिखित जणुं ते गम-
ती ॥ पत्रलखना ऐसे ॥ प्रिय ग ॥ सकलां० ॥ १ ॥

—असें आहे तरी आपण ते पुसूनच काढूं.) तसें करतो.

शची—(झिडकारून) पुरे पुरे ! ही कशाची संपादणी चालली आहे ती मी समजलें बरं का. आपल्याला इतका वेळ यायला लागायचा होता, तर मग दुसऱ्याला इथं येऊन तिष्ठत बसायला कां सांगावं ? (रागाचा किंचित् आविर्भाव दाखविते.)

इंद्र—वाहवा !—

(साकी.)

वरचेवरि मुरडुनी सांवरिशि पदर करानें सखये ॥
पुष्पगुच्छसम कुचास तेणें स्फुट-अस्फुटता तव
ये ॥ वाटे कीं वल्ली ॥ पवनें कंपित जणुं केली ॥१॥

—अरे वः, रागहि आला वाटतें !

शची—मला आधीं उशीर लागण्याचं कारण सांगितलं पाहिजे.

इंद्र—एवढंच ना. हें पहा, नारद ऋषींची स्वारी ह्यावेळीं अकस्मात् आल्यानें मला इकडे येण्यास सहजच थोडा उशीर लागला.

शची---(प्रसन्न मुद्रेनें) तर मग मी आपल्यावर उगीच रागावलें होत्यें त्याची क्षमा करावी.

इंद्र---अग मी तो तुझा राग आहे असें समजलेंच नाहीं.---कारण---

(मनमोहन बजावत० ही चाल)

मजवरी वृथा तूं प्रणयकोप जो केला ॥ नववधूसंगमोत्सवा परी प्रिय झाला ॥ धृ० ॥ जणुं दंत रोंविल्या परी कंप अधराला ॥ जणुं परिष्वंगभीतिनें घर्म की सुटला ॥ लोटिलें दूर मुरडूनि ॥ तूं गडे ॥ पाहिले वक्र दृष्टींनें ॥ मजकडे ॥ वाटलें सरळ बोलाया ॥ सांकडें ॥ अभिनय प्रिये या परी तुवां जो केला ॥ नववधूसंगमोत्सवा परी प्रिय झाला ॥ १ ॥

---बरं पण आतां असंच कां उभं राह्यचं ? चल तर त्या स्फाटिकशिलेवर जाऊन बसूं. (तसें करतात.)

शची---नारदऋषींच्या या अकल्पित येण्याचं तसंच कांहीं कारण असेल; नाहीं बरं ?

इंद्र---होय. शंकराच्या अशीर्वादानें व्यासऋषींना शुक नांवाचा एक मुलगा झाला आहे. तो उपजतच महा ब्रह्मनिष्ठ आणि अतिशय विरक्त असा असल्यामुळें, उपनयनोत्तर व्यासांच्या इच्छेप्रमाणें गृहस्थाश्रम न स्वीकारतां एकदम दूर अरण्यांत निघून जाऊन तेथें सांप्रत्यानें घोर तप आरंभिलें आहे.

शची--मग ? त्याच्या त्या तपाला विघ्न करण्याची मसलत आपणास देण्याकरितां बहुधा नारदऋषींचें आगमन झालें असेल, होय ना ? त्यांचा हा उद्योगच आणि आपल्यालाहि पण ही खोडच आहे !

इंद्र—नारदऋषींची अशी इच्छा आहे कीं, कोणा तरी चतुर आणि सुंदर अशा अप्सरेला पाठवून शुकाच्या वैराग्याची परीक्षा पाहावी. त्याचें वैराग्य जर अचल आढळलें तर उत्तमच; नाहींतर तो संसारी होऊन व्यासऋषींचे हेतु तरी परीपूर्ण करील.

शची—नाहींतरी पण गडे, हा आपला काय परिपाठ आहे कोण जाणे. कोणीहि उत्तम तपोनिष्ठ आढळला कीं, त्याचा तपोभंग करण्याचा प्रयत्न आपल्याकडून आपला खचित व्हावयाचाच. मी ह्मणतें, सर्वच तपस्वी अपलं इंद्रपद कां इच्छीत असतात ? मग ही खोड कां ?

इंद्र—अग ब्रह्मपद प्राप्त करून घेणाऱ्या त्या तपोनिष्ठांना इंद्रपद ह्मणजे कःपदार्थ आहे. तेव्हां या प्रयत्नाचा हेतु कांहीं तसा नाहीं. परंतु हें बघ, या साऱ्या ब्रह्मांडामध्यें अनुपम असें जें अत्युच्च ब्रह्मपद तें प्राप्त करून घेणाऱ्याचे अंगीं तशीच कांहीं विशेष पात्रता असावी लागते. याकरितां ती पात्रता त्याजमध्यें आहे कीं नाहीं हें पाहण्यासाठीं त्याला अनेक प्रकारच्या वैषयिक मोहांत पाडण्याचे प्रयत्न करून पाहिले पाहिजेत. केवळ कोणाच्या घोरा तपश्चरणावर विश्वासतां येत नाहीं. कारण विश्वामित्रासारखे तसे हट्टी तपोनिष्ठहि अनधिकारी आढ-

ळत नाहींत असें नाहीं. अशा अनधिकाऱ्यांनीं विनाकाण तपोनुष्ठानांत देहास कष्ट देण्यापेक्षां प्रपंचमार्ग स्वीकारावा तो काय बरें वाईट आहे ?

शची—मला वाटतें ही आतांची कामगिरी त्या विश्वामित्राला वश करून आणणाऱ्या मेनकेलाच सांगायची असेल.

इंद्र—पहावें; बहुधा सात अप्सरांपैकीं तीच पत्करील असें वाटतें.

शची—मग त्यांना इथेंच बोलावून आणाव्या. ह्मणजे मीहि पाहीन कोण ही प्रतिज्ञा करते ती.

इंद्र—बरें आहे, तुला प्रिय वाटेल तसें. (पडद्याकडे पाहून) कोण आहे? संचारिके, जा आप्सरांना इकडे घेऊन ये.

(अप्सरा नाचत येतात. कांहीं वेळ नाच झाल्यावर पुढील पद्य ह्मणून जयजयकार करतात.)

(जो कमलनयन कमलवद०—ही चाल.)

जय सकल अमरमुकुटघृष्टचरण शतमखा ॥ दानवांतका भुवनपालका शचीरमण शत०॥धृ०॥ यद्वज्रायुधभीतिनें भूधर कंपित होती, ॥ त्या महेंद्र-पद-सेवनीं सादर दासी या ॥ जय सकल अम० ॥ १ ॥

(श्री रघुकुलनायका भव० ही चाल.)

जय सुरनरपालका शचीनायका असुरांतका पूर्व दिग्पति शतमखा ॥ जय ॥ पाकशासन वृत्रारि वज्रपाणी श्रीहरि संवलित कीं अमरनिकरी ॥ जय ॥भवचरणा करुनि नमन नृत्य तैसें मधुर गायन, सिद्ध सेव होय हा जन ॥ जय ॥ १ ॥

इंद्र—अप्सरानो, आज नित्याप्रमाणें क्षणभर तुमच्या केवळ नृत्यगायनाचा आनंद अनुभवूनच तुह्मांस निरोप द्यावयाचा नाहीं. तर तुह्माला एक महत्वाचें कार्य सांगून तें प्रतिज्ञपूर्वक सिद्धीस नेण्याचें तुह्मांपैकीं कोण पत्करील हें पहावयाचें आहे.

सर्वजणी—महाराज, ह्या दासी आपल्या सेवेंत सादर आहेतच; आज्ञा व्हावी.

इंद्र—हें पहा—

(साकी.)

धिःकारुनि संसारस्थिति तो शुक पुत्र व्यासा-
चा ॥ करितसे अति दुष्कर तप परि त्याच्या हेतु
पित्याचा ॥ सोडुनि तप देणें ॥ तूर्त गृहस्थाश्रम
घेणें ॥ १ ॥

—तेंव्हां तुह्मांपैकीं कोणी तरी जाऊन त्यांला वश करून घेऊन आलें पाहिजे.

सर्वजणी—महाराज,—मग यांत आह्मास कठीण तें काय आहे ?

(आज शाम मोहननें बासरी०—ही चाल.)

भ्रू धनुष्य वक्र करुनि नयन बाण फेंकितां ॥
रतिविलास हावभाव नृत्यगीत दावितां ॥ एक-
वार विषयपाश या परि हे पसरितां ॥ वश न
होय कोण असा त्रिभुवनांत मानितां ॥ १ ॥

—आणखी असें पहा—

(सवाई.)

दृश्य नसूनहि वेंधितसों मन बाणबळें न
गुणांचे नराचें ॥ ख्यात अपूर्व धनुर्धरता किती

चित्रचरीत्र पहा अबलांचें ॥ प्रेमळ भाषण सास्मित वीक्षण दर्शन अल्पचि कीं वशतेचें ॥ दाखवितां जरि आमिष हें तरि लुब्धचि होत जगत्रय साचें ॥ १ ॥

शची—अग तुमचें हें आत्मश्लाघेचें भाषण सामान्य जनांसंबंधानें यथार्थ असेल. पण शुकाची योग्यता मात्र तुह्मी तशी समजूं नका.

सर्वजणी—बाईसाहेब—

(चामर वृत्त दादरा)

रम्य आणि मोहकशा विषयरूप काननीं ॥ मन्मथ तो व्याध पसरि, वागुराच कामिनी ॥ लुब्धपणें नरविहंग अचुक त्यांत येउनी ॥ पडति जसे भ्रमर पहा कमलकोशबंधनीं ॥ १ ॥

इंद्र—अप्सरांनो, शुकाच्या तपश्चरणाचें वर्णन नारदऋषींनीं जें मजपाशीं केलें आहे त्याचें सार मी थोडक्यांत तुह्माला सांगतों तें ऐका, म्हणजे त्याची योग्यता तुमच्या लक्षांत येईल.

(दिंडी.)

विवेकाचें बनवून तपस्थान ॥ विरक्तीचें तैसेंच पर्णसदन ॥ निश्चयासन दृढ तेथ मांडुनीयां ॥ कठीण करितो शुक अशी तपश्चर्या ॥ १ ॥

—तेव्हां अशा महान् अधिकारी तपोनिष्ठाला वश करून आणण्याचें काम तुह्माला वाटत आहे तसें खाचित सोपें नाहीं.

मेनका—(पुढें येऊन) महाराज, साठसहस्रवर्षें केवळ लोहपिष्ट भक्षण करून राहिलेल्या वयस्क अशा त्या विश्वामित्राला सुद्धां जिनें

आपल्या विषयपाशांत सहज बद्ध करून आणिला, त्या मजपुढें या तरुण मुलाची प्रौढि कशाला पाहिजे !—अहो,

(गोरेबदनपर शामा० ही चाल.)

नाहीं युवतिचें दर्शन तोंवरि ॥ सुचत शास्त्र आणि वेदांत सारा ॥ धृ० ॥ परि ती आलिंगनीं सिद्ध विलासिनी ॥ होतां उरत नाहीं धैर्यास थारा ॥ नाहीं ॥ १ ॥

—ऐका, मीच प्रतिज्ञा करत्यें.

(विबुधप्रियावृत्त.)

आणितें वश निश्चयें करुनी शुकाप्रति मी पहा ॥ निग्रही अथवा असो मुनि सत्तपोबल तो महा ॥ योजुनीं रतिसौख्य आमिष पाश हें परिरंभण ॥ टाकितें विषय--प्रलोभन-पंजरीं मग बांधुन ॥ १ ॥

शची—अहो मेनकाबाई, आपण पराक्रमी तशा आहांत यांत संशय नाहींच म्हणा; पण आपल्या जवळ क्रीडापक्षी होऊन राहणाऱ्या त्या पक्षिविशेष शुकाप्रमाणें हा शुकमुनि आपल्या अमिषास भुलणारा, पाशबद्ध होणारा, किंवा लोभानें पिंजऱ्यांत सांपडणारा नाहीं हें लक्षांत ठेवा. हा अयोनिसंभव, उपजत वैराग्यशील, असा व्यास ऋषींचा पुत्र आहे बरं का ! नाहीं तर अभिमानाच्या तोऱ्यांत आपण ही प्रतिज्ञा करून केवढें महत्कार्य पत्करलें आहे याचें विस्मरण होईल, ह्मणून सांगत्यें.

मेनका—बाईसाहेब, कार्याचें महत्त्व ओळखूनच मीं प्रतिज्ञा केली आहे.—

(आले बनमाली०—ही चाल)

एकवार निश्चय हा केला तो अचल असे ॥
नेइन मी सिद्धिस तो संशय मज कांहीं नसे
प्रतिज्ञा जी केली तिला शुष्मत्पद साक्ष असे ॥
तपोवनास जातें मी ऋषिकुमार जेथ वसे ॥ १ ॥

--परंतु महाराजापाशीं एक मागणें आहे.

इंद्र—काय तें ?

मेनका—हें पहा,

(तकदीर हमारी० ही चाल)

सांप्रत हा ग्रीष्मऋतु प्रिय न आमुतें ॥ कारण कीं शांत असति मनदचेष्टितें ॥ म्हणुनि साह्य व्हावें ऋतुराज वसंतें ॥ कामसखा घेउनि मज, हेंचि मागतें ॥ १ ॥

इंद्र—फार उत्तम आहे. तुझ्या इच्छेप्रमाणें वसंत आणि काम हे उभयतां तुझ्या साह्यास असतील.

रंभा—अहाहा !—

(शिवली बरें झालें० ही चाल)

वसंत मन्मथ सहाय असतां ॥ प्रतिज्ञेस मम खचित सिद्धता ॥ उरली नाहीं कांहीं कठिणता ॥ सिद्ध पहा झालें ॥ आतां ॥ करिन शुकाचा तपोभंग हें धैर्य मला आलें ॥ १ ॥ शृंगारील तपोवन माधव ॥ करील मन्मथविकार-उद्भव ॥ सहज तपाचा होय पराभव ॥ सिद्ध पहा० ॥ २ ॥

इंद्र—बरें, तुम्हा सर्वांस आतां जावयास आज्ञा आहे.

सर्वजणी—(मुजरा करून पुढील पद ह्मणत निघून जातात.)

(नमिति गजवद० ही चाल)

नमनशचीरमणचरणकमला ॥ धृ० ॥ अदितिजें प्रणमित जें तापद असुरकुला ॥ वंद्य परम सकलां ॥ नमनशची० ॥ १ ॥

(पडदा पडतो)

अंक तिसरा.

प्रवेश १ ला.

स्थळ—तपोवन, **पात्रें**—वसंत आणि मदन.

(दोघे विमानांतून उतरतात)

मदन—सख्या वसंता, देवेंद्राच्या आज्ञेप्रमाणें आपण या तपोवनांत तर आलों. सांप्रत या निदाघकालामुळें येथील ह्या शुष्क वृक्षपंक्ति देखील कशा महा तपोनिष्ठ ऋषींप्रमाणेंच भासत आहेत त्या पाहिल्यास ना ?

(श्लोक.)

मोठ्या विस्तृत ह्या जटाच जणुं कीं शाखा तयांच्या शिरीं ॥ वातें उद्धूत धूळि त्यांवर दिसे ती भस्मलेपापरीं ॥ जो हा उच्छल चक्रवात

उसळे ती होम धूमावली ॥ नोहे हा तरुवृंद की तपकरी ही तापसी मंडळी ॥ १ ॥

— तर मग आतां रंभा या ठिकाणीं पोंचण्यापूर्वीं तिच्या हेतूप्रमाणें तुला हें वन शृंगारून ठेविलें पाहिजे.

वसंत—फार उत्तम आहे; मित्रा मदना, मी आपल्या प्रभावानें या तपोवनांचें उपवन कसें एका क्षणांत करून टाकतों तें पहा—

(पुढिल पद्यांत वर्णन आहे त्याप्रमाणें एकेक देखावा बदलत जातो.)

(अंजनीगीत.)

जीर्ण पर्ण तरु टाकुनि देती ॥ रसाल नूतन धारण करिती ॥ कोमल किसलय त्यांना फुटती कलिका पुष्पांच्या ॥ १ ॥ मधुपानास्तव मधुकर-पंक्ति ॥ बघ गुंजारव करितचि येती ॥ कोकिल तैसें मधुर कूजती ॥ नृत्य करिति केकी ॥ २ ॥ पुष्प-मंजरी हळहळु फुलती ॥ यथेच्छ त्यांना मधुप भोगिती ॥ सर्वांच त्यांतें सोडुनि जाती ॥ मद्यप कृति ऐशी ॥ ३ ॥ शीतल परिमल युक्त असा तो ॥ मंदमंद किति पवन वाहतो ॥ भूमि-भाग हा प्रसन्न दिसतो ॥ सुखवी तो सकलां ॥ ४ ॥ पुष्पित सुफलित वन हें झालें ॥ सस्वर पक्षिरवें गजबजलें ॥ तपोवनश्रीचें या नटलें ॥ शरीर सौंदर्यें ॥ ५ ॥

मदन—(वसंताची पाठ थोपटून)—वाहवा वसंता, शाबास, ाय तुझा प्रभाव सांगावा, एका क्षणांत या तपोवनामध्यें काय तूं मत्कार करून दिलास पहा—

(श्लोक.)

होते तपस्व्यांसम वृक्ष शांतसे ॥ प्रापंचिका-
च्या परि थाटले कसे ॥ झाले अकस्मात् बघ
सर्व पुष्पित ॥ पक्षिस्वरें नादित कीं तपश्च्युत ॥१॥

वसंत—तें असो, पण मित्रा मदना ही तुझी त्रैलोक्यविजयी र्ति या ठिकाणीं आली आहे ह्मणून ही वनश्री राजोपचारांनीं तुझें ागत करीत आहे त्याचा स्वीकार कर. पहा—

(श्लोक.)

शाखा लहान नवपल्लवयुक्त ऐशा ॥ वातप्रकं-
पित पहा चवऱ्याच खाशा ॥ सत्कारगीत तुज
कोकिल भृंग गाती ॥ त्वत्स्वागतोत्सव असा
मदना करीती ॥ १ ॥

मदन—अरे, यांत नुसता सत्कारच नाहीं झाला, तर मला आप-या पराक्रमास साधनीभूत अशी कांहीं सामुग्री देऊन वनश्रीनें मजवर ावेळीं मोठा अनुग्रहहि केला आहे—

(साकी.)

भृंगकोकिलस्वर सारे जणुं मंत्र स्मरसंचारी ॥
पुष्पपरागविभूतिच ऐशी वशीकरणसामुग्री ॥
मजला दिधली हे । आतां प्रभाव मम पाहे ॥ १ ॥

(दिंडी.)

असो मोठा निग्रही शुद्ध शांत ॥ महातापस वैराग्यनिष्ठ दांत ॥ चेतवीनचि कामाग्नि तयाठायीं ॥ अवश मातें स्मरविमुख असा नाहीं ॥ १ ॥

वसंत—मित्रा, तुझें सामर्थ्यच तसें आहे.—

(सवाई किंवा स्फटिकाचे हे पद०—ही चाल.)

पुष्पशरासन सायक पुष्पहि आयुधेंचि नव कोमल ऐसीं ॥ सैन्य सहाय तुला अबलाजन, मांत्रे चंद्र जड, वैर शिवासीं ॥ त्यांतनि तूं तनुहीन असूनहि, थोर कीर्ति पार गाजवितोसी ॥ केवळ सत्वबळें अपुल्या बघ, तूं अजिंक्य भुवनत्रयि होसी ॥ १ ॥

(पडद्याकडे पाहून)—मित्रा, ती पहा मेनका. उत्तम प्रकारचा थाटमाट करून त्या शुक ऋषीचे पर्णकुटिकेशेजारींच विमानांतून उतरत आहे—

प्रियेविण मजला कां०—ही चाल.

शृंगारायुधसज्ज बनूनी ॥ चमकत उतरेजणुं सौदामिनी ॥ धृ० ॥ दिव्यांबरावृत ॥ वस्त्रालंकृत ॥ लेपनचर्चित ॥ कुसुमें भूषित ॥ येत नटुनि बघ ही स्वर्गांतुनि ॥ शृंगारा० ॥ १ ॥

मदन—चला तर आपल्याला तिच्या साह्यास तेथेंच जवळ असलें पाहिजे.

वसंत—ठीक आहे. चलावं. (जातात.)

प्रवेश ४ था.

स्थळ—तेंच.

मेनका—(सचिंत मुद्रेनें हळु हळु येते.)—

(मन वैरागी मोरारे०—ही चाल.)

किति साशंकित मन होतें ॥ जातें जारि वश शुका कराया ॥ धृ० ॥ आनंदोत्सव चित्तीं असावा ॥ मंगल रव तो श्रवणी यावा ॥ शुभवस्तुहि कीं दृष्टि पडावी ॥ हीं जयचिन्हें होति न मातें ॥ कितिसा० ॥ १ ॥

—आणखीहि असें झालें आहे कीं,—

(बंजारा.)

पण सत्य कराय जाई ॥ उत्साह मनासि न कांहीं ॥ धृ० ॥ सुखकर या प्रातःसमयीं ॥ हा जीवमात्र निज हृदयीं ॥ किति हर्षसमन्वित होई ॥ परि आशा हर्ष-उत्साही ॥ मन्मन हें अविकृत पाहीं ॥१ ॥

—मी देवेंद्रापाशीं प्रतिज्ञा करून निघाल्याप्रमाणें त्या शुकमुनीस मला वश करून नेतां येणार नाहीं काय ? त्याचें वैराग्य इतकें लोकोत्तर अचल असेल काय?—अथवा एखादें महत्कार्य प्रतिज्ञापूर्वक हातीं घेतलें ह्मणजे प्रथमतःच आपल्या मनोदुर्बलतेचा जो किंचित् भास होत असतो, त्याचें भय मानून मी आधींच हे काय विचार मनांत आणतें आहे ? हे तपोवन आणि हाच त्या शुकमुनीचा आश्रम; तेव्हां त्याच्या वैराग्याची किंवा माझ्या वशीकरणसामर्थ्याचीकाय ती खरी

परीक्षा लौकरच होईल (चहूंकडे पाहून) वाहवा! वसंतानें तर या ठिकाणी पूर्वीच येऊन हें तपोवन उत्कृष्ट शृंगारून ठेवलें आहे, आणि त्याचा सखा मदनहि माझ्या साह्यास एथेंच सिद्ध आहे. आतां शुकाचा तपोभंग करावयास मला अवकाश काय ?–त्याच प्रतिज्ञेचें पुन: एक वेळ स्मरण करतें—(" **आणिते वश निश्चयें करुनी०** हें मागलें पद्य पुन: ह्मणते)—हीच ती पर्णकुटिका आणि आंत आसनावर ध्यानस्थ बसलेला हाच तो व्यासऋषिपुत्र. अहाहा!—

(श्रीहरिच्या वेणु ना०–ही चाल.)

भूधरसा अचल बाई विधुसम कीं शांत हा ॥ तेजानें रविच वाटे विमलत्वें नभ पहा ॥ गांभार्यें लाजवीलाचि वाटे त्या सागरा ॥ पूज्यचि कीं बुद्धि होते पाहुनि या मुनिवरा ॥ १ ॥

(तकदीर हमारी० ही चाल)

मनोहर खाशी ॥ ही श्रीशकमूर्ति ॥ गमे मज वसो मनःप्रांतीं ॥ धृ० ॥ शुभ्र उपवीता ॥ याच्या बहु कांती ॥ स्वच्छ नव कमलतंतुपंक्ती ॥ वल्कलें याचीं ॥ धवल किती असती ॥ दिसति जणुं अमृत-फेनसम तीं ॥ कमंडलु तैसा ॥ येथ शिलेवरती ॥ हंस कीं पद्मनिकटवर्ती ॥ मनो० ॥ १ ॥

—अशा पुरुषाचें हें सौंदर्य आणि यौवन या प्रकारच्या केवळ कष्टमय तपश्चरणांत वेंचलें जावें याहून त्या यौवनसौंदर्याचें अन्य दुर्दैव तें कोणतें बरें ? असो हा समाविस्थ आहे, तेव्हां याला प्रथम

समाधींतून जागृत केलें पाहिजे. या पंख्यानें वारा घालूं काय? अथवा हा शीतल सुवासिक पुष्पहार याच्या अंगावर टाकूं काय?—पण छे, एकदम असा अतिप्रसंग योग्य नव्हे. या करितां हा आपोआप देहभानावर येईपर्यंत, या प्रभातसमयास अनुकूल असें एथें याजपुढें नृत्यगायन करावें हें बरें. (तसें करतें)

(अभिनव मधुलोलु० —ही चाल.)

सखकर किति भासत ही सुप्रभातवेला ॥ पुनरुत्सव देउनि करि सुप्रसन्न सकलां ॥ धृ० ॥ पावुनि लय,तारागण ॥ शीतल हा येत पवन ॥ पक्ष्यांचें मंजुलरव सुखदश्रवणाला ॥ सुखक० ॥ १ ॥ रक्त पटावृत सुंदर ॥ बघुनी प्राचीस रुचिर ॥ प्यावयास अधर मधुर ॥ झाला हा रवि तत्पर ॥ यामिनि जणं रुसुनि काय जाय दिगंताला ॥२॥ पुष्पवतीलतास्पर्श ॥ घडला जो मारुतास ॥ स्नानें तत्क्षालनास ॥ करुन येत सावकाश ॥ पुनःस्पर्शभयें काय मंदचरण झाला ॥ ३ ॥

—अगबाई, या शुकऋषीनें आपली समाधि विसर्जन केली वाटतें. होय आतां एका बाजूस उभें राहावें. योग्य समय साधून याच्या दृष्टीस पडावें. (तसें करतें)

शुक—(कमंडलूंतील उदकानें नेत्रस्पर्श करून) अहाहा!—

(भुपाळी.)

नेत्रोन्मीलन झालें उठलें अंतःकरणहि तें ॥ परि स्वानुभवजन्य सुखाचें स्मरण सदां स्थिर

तें ॥ धृ० ॥ प्रवर्तती हीं जरी इंद्रियें या व्यवहारातें ॥ चिदानंदसुखतृप्त ह्मणूनच चांचल्य न त्यांतें ॥ तापत्रय तप्तचि तीं ॥ निवलीं कीं ब्रह्मज ॥ वासनाअहंकृतेची ॥ संगती त्यांस सुटली ॥ फिरति पुनः माघारीं ॥ जरि वृत्तीवर नेली ॥ अशी पूर्ण आनंदस्थिति कीं लाभलिया मातें ॥ ऐहिक-नश्वर ऐसें सारें तुच्छ विषयसुख तें ॥ १ ॥

—आणि तेंहि पण खरेंच—

(वसंतींबघुनिमेनके०—हा चाल.)

तोंवरी विषय सुखाऽसक्ति ॥ बहिर्मुखत्वें इंद्रियांसि जों अविद्येंत वसती ॥ परी तपयोगाभ्यासान्तीं ॥ उषःकालसम हृदयीं प्रगटे स्वानुभव-ज्योती ॥ केंवि मग त्या तेजा पुढतीं ॥ तमोरूप हे ऐहिक सारें विषयादिक टिकती ॥ १ ॥

—असो, हा प्रातःकालचा समय आहे, तेव्हां शेजारच्या सरोवरांतून स्नान करून यावें आणि संध्यावंदनादि नित्यकर्म सारून त्या ब्रह्मसुखाचा पुनः अनुभव घेण्याकरितां तपोनुष्ठानासा लागावें हें बरें.—

(पुढील पद्य ह्मणत पर्णकुटीच्या बाहेर येतो.)

(पद.)

नित्य निरंजन पदां ॥ होइन ॥ मोक्षभिक्षु मी कधीं ॥ धृ० ॥ भिक्षापात्रचि चित्तशुद्धि हें ॥ कंथा शांति निरवधी ॥ घेउनि ॥ कंथा शां० ॥ होईन ॥ मो० ॥ १ ॥

(रंभा एकीकडे नाचूलागते, तिच्या पदनूपुरांचा ध्वनि ऐकून)—पण हा काय चमत्कार बरें ? या तपोवनाचें पूर्वीचें तें शांत आणि

तापस रूप सर्व पालटून गेलें हें कसें ? आणि अशा ठिकाणीं ही स्त्रीहि पण कोण आली असावी ? (आश्चर्ययुक्त मुद्रेनें रंभेकडे पाहतो.)

(जयश्रीरमणा भवभयहर०—ही चाल.)

जिकडे तिकडे तपोवनीं या पुण्याश्रम मज आढळले ॥ शिष्यजनांसह कुठें मुनींचें श्रवणीं संवादहि पडले ॥ करितां करितां श्रवण वाद ते हृदयीं बोधांकुर फुटले ॥ प्रबोध होतां होतां सहजच साक्षात्कारें मन धालें ॥ १ ॥

रंभा--(पुढें येऊन शुकास वंदन करीत)--

(दरसनबिन अखि०—ही चाल.)

हें नमन भवत्पदकमलासी ॥ नमुनि विनंती मदीय अशी ॥ ध्रु० ॥ शोधित असतां योग्य असा वर ॥ आढळलां मन वरी तुह्मासी ॥१॥ घालवितां कां वृथा रूपवय ॥ करुनि कष्टमय घोर तपासी ॥ २ ॥ उपवनीं या एकांत मनोहर ॥ हेतु रतिक्रीडन हा मजशीं ॥ नम्न० ॥ ३ ॥

शुक--(तिरस्कारपूर्वक)--

(ही मुरलीगुंगवी०—ही चाल.)

तूं वदसी काय हें ॥ स्त्रिये ॥ शिवाशिव किति तरि मलिन वचन हें ॥ तूं० ॥ ग्राम्य अशा या विषयांतचि हा ॥ वेंचाया नर देह नव्हे ॥ तूं वदसी० ॥ १ ॥

रंभा—महाराज, तारुण्याच्या भरांत आलेल्या नरनारींना अत्यंत प्रिय असा हा वसंत समय अवलोकन करावा. त्याच्या साह्यानें या

मदनानेंहि आपलें शरसंधान कसें चालविलें आहे पहा.

(लावणी—सोडासोडा जाऊंद्या म०)

पहा वसंतऋतु या वनीं ॥ बहार उडवीतो ॥ युवा युवतिजनमनें ॥ स्मरशरहत करितो ॥ १ ॥ या विकसित नवमंजरी ॥ भ्रमर सेवीती ॥ कामुकजणुं युवतिचा ॥ यौवनभर लुटिती ॥ २ ॥ मानिनी स्त्रिया स्वपतिशीं ॥ रुसुनि जार बसती ॥ हा कोकिलरव ऐकुनी ॥ झडकरि वश होतीं—

शुक—अगे आह्मा तापसीजनांना यांचें काय कौतुक आहे !—

(मुलासांगनृपति०—ही चाल)

सदां आत्मसुखतृप्त या नियत कामा ॥ तुच्छ बघ विषय हे सर्व आह्मा ॥ सदां० ॥ धृ० ॥ ऐक तूं रे स्मरा ॥ आंवरी या शरा ॥ कासया श्रम वृथा घेसि तूं हे ॥ ओरडुनियां पिका शोषविसि कां मुखां ॥ हस्त्रिये जाइं तं हो स्वधामा ॥ सदां आ० ॥ १ ॥

रंभा—महाराज, असली वयोरूपसंपन्नता या खडतर तापसव्रतांत दवडणें चांगलें नाहीं. हिला अनुरूप असे नानाप्रकारचे विलासभोग भोगण्यांत या देहाची खरी सार्थकता होणार आहे

शुक—छे छे; भोगविलासांत अयुष्य वेंचल्यानें कधींहि मेहसार्थक्य व्हावयाचें नाहीं. उलटे—

(दिंडी.)

रूपयौवन हें क्षणिक या भुलूनी ॥ स्वसुख शाश्वत जा जाइ विस्मरूनी ॥ आत्मघातक तो होत असे साचा ॥ वृथा दुर्लभ नरजन्म जाण त्याचा ॥ १ ॥

रंभा—नाहीं महाराज, तसें नव्हे—

(कंथबिन रहि०—ही चाल.)

रमणी पीनस्तनी अशी। कृशोदरी मद्दंगी ॥ वश असतां जो न दे तिला। आलिंगन सभ्रम॥तयाचा खचित व्यर्थ नरजन्म ॥ ॥ १ ॥—

शुक—(धिःकारपूर्वक) छेः—

—वाङ्मन यांस अतीत जें । रूपसच्चिदानंद ॥ तज्ज्ञानानुभवार्थ जो। न करि तपादिक कर्म ॥ तयाचा० ॥ २ ॥—

रंभा—अहो—

—नितंबभाराकुल युवती। विलासिनी स्मरपूर्ण॥ प्रार्थितांहि एकांति तिचा । पुरवि जो न रति-काम ॥ तयाचा० ॥ ३ ॥—

शुक—अं:, तसेंहि नाहीं—

सुगति इतर जन्मीं न मिळे। कारण ज्ञानाभाव ॥ न ती मिळवितां या जन्मीं। करि विषयीं आराम॥ तयाचा० ॥ ४ ॥

रंभा—अहो, आपण स्त्रीसुखाचा इतका धिःकार करतां, परंतु मला सांगा कीं—

(कोण तुजसम सां०—ही चाल.)

काय, रतिसुखतुल्य असे रमणीय॥परम स्पृहणीय मानवांतें अत्यंत नंदनीय ॥ आहे कमनीय ॥धृ०॥—

शुक—एवढेंच ना, तें मी सांगतों—

—ऐक, भवजलमग्नजनोद्धरणीय ॥ परमादर-

णीय ॥ आत्मसौख्याचि तें श्रेष्ठ वंदनीय ॥ नित्य स्मरणीय ॥ १ ॥

रंभा—महाराज स्त्रीची योग्यता अगदीं तुच्छ करण्यासारखी अपवित्र आहे असें आपण समजतां काय ? अहो—

(दिंडी.)

जिच्या अधरस्थळिं सरस्वती राहे ॥ श्रवणाविवरीं मणिकर्णिकाहि वाहे ॥ शिरोभागीं संगम त्रिवेणीचा ॥ तीर्थराजचि हा देह सुंदरीचा ॥ १ ॥

—काय पहा, देवदैत्यांनें एवढा अट्टहास करून समुद्रमथन केलें आणि चौदा रत्नें काढिलीं, पण त्यांपैकीं बहुतेक रत्नांचा समुच्चय, पाहिलें असतां, एका स्त्रीचे ठायींच आढळत आहे. पहा—

(दैवयोग दुर्विपा०—ही चाल.)

वदन चंद्र, अधर सुधा, रत्न दंत ते ॥ देहकांति लक्ष्मी सम रुचिर शोभते॥ऐरावततुल्य गमन मंद मंद तें ॥ पारिजातसुमसम ती श्वास सोडिते ॥ कामधेनु वाणी, विष नयनांजन तें ॥ सागरोत्थ रत्नें हीं सिद्ध युवतितें ॥ १ ॥

—आणखी पहा—

(साकी)

श्रीविधि हरिहर पदसाम्यें जणुं पुण्यभूमि सम आहे । धिःकारुनि तिजला सेवावें विपिन कष्टमय कांहें ॥—

शुक—(मध्येंच) वाहवा वाहवा ! काय हें मिथ्या वर्णन ! अग,—

(बघुनि सुभद्रे० ही चाल)

यातव असदुक्ति ॥ ऐकुनि मूढ मात्र भुलती ॥ धृ ॥ अशुद्धवस्तूद्भव या देहीं ॥ अशुद्ध पूर्णचि तो असतां ही ॥ कृमिवत् लोलुप मुर्खांचि होई ॥ परि ते बुध चित्तीं ॥ तयाप्रति अपवित्रचि गणती ॥ १ ॥

—आणखी तूं असें पहा—

(एक चतुरनार कर० ही चाल.)

जी रक्तमांसपरिपूर्ण असावी ॥ ती पुण्यभूमि तनु काशि लेखावी ॥ अति अनृत बोल हे वदसि कसे ॥ १ ॥ जे असति केवळ स्नायुग्रंथी ॥ ते कनकलश कुच केंवी होती ॥ अति अनृ० ॥ २ ॥ जो नित्य अमंगल अशुचि स्रावी ॥ तो मध्य विष्णु-पदतुल्यचि केंवी ॥ अति० ॥ ३ ॥ कीं सतत आण धरितें श्लेष्मा जें ॥ त्या मुखा केंवि शशि उपमा साजे ॥ अति० ॥ ४ ॥

रंभा—महाराज मर्त्य स्त्रियांप्रमाणें मला आपण सामान्य लेखूं नये. मी स्वर्गांगना आहे. आणि त्यामुळें जशी बाहेरून तशीच अभ्यंतरीं हि निर्मळ आणि पवित्रच आहे. आपणास संशय असल्यास हें पहा मी आपलें हृदय विदारण करून दाखवितें.

(तुमदूरसे बोलोबात०—ही चाल.)

कां वदतां यापरी ॥ मर्त्य अशा सामान्य स्त्रीसह करूनम झी बरोबरी ॥ धृ० ॥ दिव्यस्त्री अप्सरा असे मी ॥ निर्मल बाह्याभ्यंतरीं ॥ हृदय दावितें पहा विदारुनि ॥ मृषा नसे ही वैखरी ॥ १ ॥

शुक—हां-हां-हा, रंभे, एवढें साहस करूं नकोस. अहा, तुझी ही अंतर्बाह्यनिमर्लता जर मला पूर्वींच ठाऊक असती, तर फार उत्तम झालें असतें.

रंभा—(उत्सुकतेनें) कां बरं ?

शुक—कारण--

(श्लोक; भैरवी.)

ठावें जरी हें असतें अधींच ॥ मी जन्म घेतों उदरीं तुझ्याच ॥ कल्पावधि स्वस्थ तिथें रहातों ॥ या संमृतीतें जननी न येतों ॥ १ ॥

रंभा—(हताश होऊन) झालें, माझें आंत सामर्थ्यच खुटलें ! (शुकाच्या पायावर मस्तक ठेवून) महाराज, मला क्षमा असावी

(भैरवी, त्रिवट.)

मी तुमची अपराधी ॥ लावियली दुरुपाधि ॥ ध्रु० ॥ तुमच्या संमुख अशिवाचि वदल्यें ॥ प्रातः कर्मा विघ्नहि केलें ॥ जागृत केली समाधी ॥ मी तु० ॥ १ ॥

(या शृंगारवैराग्याचा युद्धचमत्कार पाहण्यासाठीं विमानांत बसून आलेले सुरगण अंतरिक्षांतून पुढिल पद्य ह्मणत शुकावर पुष्पवृष्टि करतात.)

(प्रिये पहा रात्रींचा० ही चाल.)

करीतसों सुमनवृष्टि तुजवर ही धन्य शकमुने ॥ ध्रु० ॥ दृढविरक्ति पाहुनि तव ॥ वाटे जो मनिं उत्सव ॥ तत्प्रयुक्त हा गौरव ॥ परम आदरानें ॥ करीतसों सुमनवृष्टि० ॥ १ ॥

शुक—(देवांस उद्देशून)—

(साकी.)

इंद्रमुख्य सुरवृंद तुह्माला करितों अभिवंदन मी॥

देव—(आशिर्वाद देतात)—

हा तव चरितप्रबंध लोकां करवो सत्पथगामी ॥

शुक—(विनयानें)—

—थोर अनुग्रह हा ॥—

देव—(आनंदानें)—

—तव वैराग्य तसेंच महा ॥ १ ॥

(देव जातात.)

शुक—(रंभेस—ऊठ ऊठ, रंभे ऊट. अगे तुला क्षमा करण्याचा माझाकरी अधिकार तितका राहिला असेल काय ? कारण हें पहा-आत्मज्ञानापासून प्राप्त होणाऱ्या त्या अविनाशी सुखाचें महत्व वर्णन करण्याचे भरांत, कदाचित् तुझ्याहि मनाला वाईट वाटण्यासारखें स्त्रीजनसंबंधीं एखादें निंदावचन माझ्या पण मुखांतून गेलें असेल !

रंभा—(उठून)—छे छे, महाराज आपल्या सारख्यांच्या प्रासादिक भाषणांचा विपरित अर्थ कोण घेईल ? असो, मला आतां; आज्ञा असावी.

शुक—फार उत्तम आहे. तुझें कल्याण असो.

(रंभा वंदन करून जाते. नारद येतात.)

नारद—(आनंदानें शुकास आलिंगन देऊन)

(भैरवी, दादरा)

त्रिजगीं तूं धन्यधन्य पाराशरपुत्रा ॥ सद्वृत्ति प्रेरक या दाविलें चरित्रा ॥ धृ० ॥ आश्रमाऽ श्रमासि धरुनि करणें भवयात्रा ॥ विधि मोक्षप्रद हा जार उक्त कीं अपात्रा ॥ परि विरक्त जे ज्ञानी ते अलिप्त तंत्रा ॥ राहुनियां जिंकितात सहज इहपरत्रा ॥ त्रिज० ॥ १ ॥

शुक—नारदमुने. आपण आतां हे जे मोक्षविषयक कांहीं विचार दर्शविलेत, ते आमच्या वडिलांस सांगून यांची एकदां समजूत कां बरें करून देत नाहीं ? मी संसारीच व्हावें, त्यावांचुन मोक्षप्राप्ति दुर्लभ, हा त्याचा माझ्या मागचा आग्रह कांहीं केल्या सुटत नाहीं.

नारद—शुका, त्यांची आतां तुजविषयीं पूर्ण खात्री झाली आहे. तथापि बाबा त्यांचेहि अनुशासन ह्मणजे अयथार्थ होतें असें नव्हे. मोक्षप्राप्तीच्या विषयांत तुझ्यासारखा उपजत पूर्ण अधिकारी फारच विरळा असतो. तेव्हां सामान्य जनांस त्यांचेंच अनुशासन ग्राह्य आहे. हें पहा.—

(भुपाळी.)

संसृतिबंधन अल्पतरी तें लागे भोगावें ॥ कोणत्याहि संस्थितींत त्याविण मुक्तत्व नसावें ॥ धृ० ॥ प्रबल वासना विकार तैसें लागति जिंकावें ॥ एकेकाश्रम अनुक्रमें तें ह्मणुनि आदरावें ॥ मनाचि असें हें सुखदुःखचें क रण जाणावें ॥ भक्तिज्ञान तपादिसाधनें तें शुचि ठेवावें ॥ करवि अहंकृति बद्ध ह्मणुनि तिस सत्वर छेदावें ॥ सम वा

विषय प्रसंग येतां अस्वस्थ न व्हावें ॥ अशा रीतीनें विहिताचरणीं खुशाल विचरावें ॥ महदनुशासन सकलांतें बा ग्राह्य असें व्हावें ॥ ऊर्ध्वस्थ सुप्त त्याला ॥ पतनाची भीति खरी ॥ जो अधस्थ निर्भय तो ॥ वरि चढे यथाक्रम जरी ॥ जाणूनि सांगणें सकलां ॥ एकेकाश्रमचि वरीं ॥ परिव्राज जरि परिभ्रष्टता एकवार पावे ॥ इतरांहुनि त्या महत्पतनभय लागे सोसावें ॥ संस्त० ॥ १ ॥

—असो, तें पहा तुझ्या या वैराग्यविजयाचें अभिनंदन करण्याकरितां व्यास ऋषि इकडेच येत आहेत.

व्यास—(शुकास अनुलक्षून)—

(सुकुमार असुनी तूं०—ही चाल)

वैराग्य-विजय-सौभाग्य-युक्त तव कीर्ति ॥ होऊनि राहिली खरी अमर या जगतीं ॥ धृ० ॥ संसार गणुनि निःसार नसुनि अधिकार विषय-सुखजालीं ॥ तूं तरुण असुनि तव वृत्ति बद्धनच झाली ॥ वैराग्य० ॥ १ ॥

शुक—तात गुरु, हा शुक आपणांस वंदन करीत आहे.

व्यास—वत्सा, आपल्या सच्चरित्रानें सर्व प्राकृत जनांस असाच चिरकाल सन्मार्गबोधक होऊन रहा.

नारद—व्यासमुने, आपल्या हेतूप्रमाणें खचित असेंच होईल—

(वाडवडिला सेवी०—ही चाल.)

सत्य कृतार्थचि हा शुक झाला ॥ पावे सर्वोत्तम